

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL LANGUAGE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.354>

UDC 341.223.2(47+57)(437.7)

Ян Рихлік

доктор габлітований, професор

Карлів університет

Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika

E-mail: rychlik@email.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>

Scopus ID: 26036681100

Web of Science ResearcherID: G-6263-2014

ПРИЄДНАННЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ ДО СРСР. Із книги чеського історика: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025

Відомий чеський історик, фахівець з історії Центрально-Східної Європи, професор Карлового університету в Празі Ян Рихлік підготував до друку чергову свою книгу з історії України під назвою «Підкарпатська Русь і формування національної ідентичності русинів». Враховуючи дискусійність окремих питань з історії Закарпаття і з дозволу автора ми друкуємо один із розділів цієї праці, який може зацікавити істориків та громадськість України оригінальним поглядом зарубіжного вченого на одну із знакових подій в новітній історії Закарпаття й України.

Зокрема, йдеться про розділ 8 нової праці чеського історика, в якому на основі чеських, українських і російських архівних документів розглядаються маловідомі аспекти приєднання Підкарпатської Русі/Закарпатської України до СРСР в листопаді 1944 р. Розділ також ґрунтується на нещодавно опублікованих документах і результатах науково-пошукової роботи автора в Архіві Міністерства закордонних справ Чеської Республіки. Автор наголошує, що чехословацький емігрантський уряд у Лондоні з самого початку вважав Підкарпатську Русь інтегральною складовою чехословацької території, і його метою було відновлення Чехословаччини в домюнхенських кордонах (тобто станом на 29 жовтня 1938 р.). Для цього вдалося поступово отримати підтримку як СРСР і США, так і Великої Британії та Франції, які були разом з Німеччиною

підписантами Мюнхенської угоди. А після капітуляції Італії взимку 1943 р. відкликала свою згоду з мюнхенською угодою і віденським арбітражем також Італія. Президент Едвард Бенеш водночас наполягав насамперед на поверненні Судетів і втриманні Словаччини, а питання Підкарпатської Русі було на останньому місці, а якщо його не вдалося би вирішити, Бенеш був готовий відмовитися від цієї території.

Після вступу Червоної армії до Підкарпатської Русі наприкінці жовтня 1944 р. до м. Хуст прибули чехословацький урядовий представник міністр Франтішек Немец, завданням якого було організувати чехословацьку справу, і військовий керівник області генерал Антонін Гасал, який повинен був забезпечити поповнення чехословацької армії. Радянські військові органи з самого початку заважали чехословацьким органам виконувати свої обов'язки, зокрема вербували місцевих чоловіків до Червоної армії, незважаючи на те, що йшлося про чехословацьких громадян. Як відомо, 26 листопада 1944 р. в м. Мукачево у місцевому кінотеатрі відбувся перший (а водночас останній) З'їзд народних комітетів Закарпатської України, делегати якого ухвалили резолюцію про приєднання Закарпатської області до Української РСР, тобто в дійсності до СРСР. Президент Е. Бенеш звернувся до Й. Сталіна і після обміну думками погодився на «добровільну» відмову від Закарпаття, але за умови, що воно станеться формально лише після війни на основі окремої міждержавної угоди. Вона була дійсно підписана в Москві 29 червня 1945 р.

Неможливо однозначно сказати, коли виникла у Сталіна думка про анексію Підкарпатської Русі, яка найімовірніше кристалізувалася упродовж певного часу в залежності від ситуації на фронті. Водночас, автор вказує, що не йшлося про абсолютно нову думку, тому що таку можливість передбачала ще царська закордонна політика на початку Першої світової війни. Автор далі стверджує, що легітимність Першого з'їзду народних комітетів є нікчемною, утім з іншого боку не можна не враховувати, що принаймні у частини українських мешканців Закарпаття ця думка знайшла опору.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Закарпатська Україна, СРСР, Чехословаччина.

Jan Rychlík

doktor habilitovaný, profesor

Univerzita Karlova

Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika

E-mail: rychlik@email.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>

Scopus ID: 26036681100

Web of Science ResearcherID: G-6263-2014

PŘIPOJENÍ PODKARPATSKÉ RUSI K SSSR.**Z knihy českého historika: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025**

Kapitola podává na základě českých, ukrajinských a ruských archívů okolnosti připojení Podkarpatské Rusi k SSSR v listopadu 1944. Text se opírá o nedávno zveřejněné dokumenty i o vlastní výzkum autora v Archívu Ministerstva zahraničních věcí České republiky. Autor ukazuje, že československá exilová vláda v Londýně od počátku považovala Podkarpatskou Rus za integrální součást československého území a jejím cílem byla obnova Československa v předmnichovských hranicích (tj. podle stavu z 29. září 1938). Pro toto stanovisko se podařilo postupně získat podporu jak SSSR a USA, tak i Velké Británie, Francie, které byly spolu s Německem signatáři mnichovské dohody. Po kapitulaci Itálie na podzim 1943 odvolala svůj souhlas s mnichovskou dohodou a vídeňskou arbitráží také Itálie. Prezident Beneš nicméně usiloval především o znovuzískání Sudet a udržení Slovenska, otázka Podkarpatské Rusi stála až na posledním místě, a pokud by nebylo zbytí, byl Beneš ochoten uvažovat o vzdání se tohoto území.

Po příchodu Rudé armády na Podkarpatskou Rus koncem října 1944 se do Chustu přesunul československý vládní delegát ministr František Němec, jehož úkolem bylo zorganizovat československou správu a vojenský velitel oblasti generál Antonín Hasal (krycí jméno Nižborský), který měl zorganizovat odvody do československé armády. Sovětské vojenské úřady ale od počátku bránily československým orgánům ve výkonu svých povinností a navíc verbovaly místní muže do Rudé armády, ačkoliv šlo o československé občany. Jak známo, 26. listopadu 1944 se v Mukačevu v městském kině sešel první (a současně i poslední) Sjezd národních výborů Zakarpatské Ukrajiny, jehož delegáti přijali rezoluci o připojení Zakarpatské oblasti k Ukrajinské SSR, tedy ve skutečnosti k SSSR. Prezident Edvard Beneš se obrátil na J. V. Stalina a po výměně názorů souhlasil s „dobrovolným“ odstoupením Zakarpatska, ale s tím, že se ta stane formálně až po válce na základě řádné mezistátní smlouvy. Ta byla skutečně podepsána v Moskvě 29. června 1945.

Nelze sice jednoznačně říci, kdy vznikla u Stalina myšlenka anexe Podkarpatské Rusi, a že zřejmě krystalizovala delší dobu v závislosti na vývoji situace na frontě, nicméně autor ukazuje, že skutečnost, že nešlo o úplně novou myšlenku, protože podobnou možností se zabývala už carská zahraniční politika na počátku první světové války. Autor dále ukazuje, že legitimita usnesení Prvního sjezdu národních výborů je sice nulová, avšak na druhé straně nelze ani nevidět, že přinejmenším u části ukrajinského obyvatelstva Zakarpatska myšlenka oporu měla.

Klíčová slova: Podkarpatská Rus, Zakarpatska Ukrajina, SSSR, Československo.

Jan Rychlík

Doctor Habilitatus, Professor

Charles University

Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika

E-mail: rychlik@email.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>

Scopus ID: 26036681100

Web of Science ResearcherID: G-6263-2014

THE ANNEXATION OF SUB-CARPATHIAN RUS TO THE USSR. From the book by a Czech historian: Jan Rychlík. Podkarpatská Rus a formování národní identity Rusínů. Praha, 2025

Renowned Czech historian, specialist in the history of Central and Eastern Europe, and professor at Charles University in Prague, Jan Rychlík has prepared his latest book on the history of Ukraine, entitled 'Subcarpathian Rus and the Formation of Rusyn National Identity.' Given the controversial nature of certain issues in the history of Transcarpathia, and with the author's permission, we are publishing one of the chapters of this work, which may be of interest to historians and the general public in Ukraine due to the original perspective of a foreign scholar on one of the landmark events in the modern history of Transcarpathia and Ukraine.

In particular, this refers to Chapter 8 of the Czech historian's new work, which examines little-known aspects of the annexation of Subcarpathian Rus/Transcarpathian Ukraine to the USSR in November 1944 on the basis of Czech, Ukrainian and Russian archival documents. The chapter is also based on recently published documents and the results of the author's research in the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic. The author emphasises that the Czechoslovak émigré government in London considered

Subcarpathian Rus to be an integral part of Czechoslovak territory from the very beginning, and its goal was to restore Czechoslovakia within its pre-Munich borders (i.e. as of 29 October 1938). To this end, it was possible to gradually gain the support of the USSR and the USA, as well as Great Britain and France, which, together with Germany, were signatories to the Munich Agreement. After Italy's capitulation in the winter of 1943, Italy also withdrew its consent to the Munich Agreement and the Vienna Arbitration. President Edward Beneš insisted primarily on the return of the Sudetenland and the retention of Slovakia, while the issue of Subcarpathian Rus was of secondary importance. If it could not be resolved, Beneš was prepared to relinquish this territory.

After the Red Army entered Subcarpathian Rus at the end of October 1944, Czechoslovak government representative Minister František Němec arrived in Khust with the task of organising Czechoslovak affairs, and the military commander of the region, General Antonín Hasal, who was responsible for replenishing the Czechoslovak army. From the very beginning, the Soviet military authorities prevented the Czechoslovak authorities from performing their duties, in particular by recruiting local men into the Red Army, despite the fact that they were Czechoslovak citizens. As is well known, on 26 November 1944, the first (and last) Congress of People's Committees of Transcarpathian Ukraine was held in a local cinema in Mukachevo, where delegates passed a resolution on the accession of the Transcarpathian region to the Ukrainian SSR, i.e. in fact to the USSR. President E. Beneš appealed to J. Stalin and, after an exchange of views, agreed to a 'voluntary' renunciation of Transcarpathia, but on condition that it would formally take place only after the war on the basis of a separate intergovernmental agreement. It was indeed signed in Moscow on 29 June 1945.

It is impossible to say unequivocally when Stalin first conceived the idea of annexing Subcarpathian Rus, which most likely crystallised over a period of time depending on the situation at the front. At the same time, the author points out that this was not an entirely new idea, as such a possibility had already been envisaged by the tsarist foreign policy at the beginning of the First World War. The author further argues that the legitimacy of the First Congress of People's Committees is negligible, but on the other hand, it cannot be ignored that at least among some Ukrainian residents of Transcarpathia, this idea found support.

Keywords: *Subcarpathian Rus, Transcarpathian Ukraine, USSR, Czechoslovakia.*

Otázka příslušnosti Podkarpatské Rusi

Po vypuknutí druhé světové války měly Velká Británie a Francie zájem na udržení Maďarska mimo konflikt. Otázku Podkarpatské Rusi a poválečných maďarských hranic proto neotvíraly, což se dalo interpretovat i tak, že anexi mlčky akceptují. Velká Británie po vypuknutí války ostatně hned nezahrnula mezi své cíle obnovu Československa, ale jen „osvobození českého národa od cizí nadvlády“¹. Francie nevydala ve věci žádné oficiální prohlášení, ale její stanovisko bylo v zásadě obdobné, což bylo exilovým politikům známé². Velká Británie a Francie tím ponechávali otevřenou možnost, že by byl po válce obnoven pouze český stát, který by se pak stal součástí nějakého širšího středoevropského uskupení. Také SSSR, který v té době udržoval s maďarskou vládou normální diplomatické styky, příslušnost území k Maďarsku nijak nezpochybňoval. Totéž platilo o postoji USA.

Edvard Beneš od počátku považoval za svůj cíl obnovu Československa v původní teritoriální podobě, avšak v rámci tohoto rámcové konečného cíle měla jednotlivá území různou míru důležitosti. Na prvním místě bylo uznání nezávislosti a pak odčinění Mnichova a opětovné získání pohraničí odtrženého Německem. Na dalším místě byl u Beneše jako přesvědčeného čechoslovakisty zájem na udržení Slovenska. Rusíni nebyli součástí „československého národa“ a Podkarpatské Rusi nikdy před rokem 1918 nepatřila českému státu. Její udržení proto stálo až na posledním místě.

První dokument, ukazující na eventuální možnost připojení Podkarpatské Rusi k Ukrajinské sovětské socialistické republice (USSR) a tedy k SSSR, je z 22. září 1939. Tento den přijal Edvard Beneš v Londýně ve své vile v Puttney sovětského velvyslance ve Velké Británii Ivana Majského. Jedním z bodů rozhovoru byla v souvislosti se vpádem sovětské armády do Polska (17. září 1939) a anexe východní Haliče i otázka budoucnosti Podkarpatské Rusi. Ve svých pamětech, napsaných ovšem až po válce, kdy již byla Podkarpatská Rus součástí Sovětského svazu, Beneš tvrdí, že tehdy Majskému řekl: „My po této válce musíme už se Sovětským svazem přímo a trvale sousedit. I to je pro nás naučení z Mnichova. Otázku Podkarpatské Rusi budeme mezi sebou řešit později a jistě se dohodneme“³. Majskij údajně na jeho sondáž přímo nereagoval a pouze neurčitě poznamenal, že SSSR se jistě bude chtít po válce udržet „někde na linii slovenských hranic“⁴. Co přesně Beneš řekl, nelze ale zjistit. V zápise, který sám pořídil bezprostředně po setkání, totiž stojí: „Ptal jsem se, co jest s Podkarpatskou Rusí. Usmál se. Já řekl, že jest to země naše, na to že máme právo, on [tj. Majský, pozn. J. R.] že sám ve Společnosti národů potvrdil můj telegram. Pro nás je řešení jen dvojí: buď to budeme mít my a pro případ, že oni budou sousedi a požadují-li to, že bychom proti tomu nemohli nic mít. Ani Poláci, ani Maďaři, a zejména tito, to mít nesmějí“⁵.

Beneš tedy považoval Podkarpatskou Rus sice za součást Československa, ale v krajním případě byl ochoten toto území obětovat, bude-li to nutné v zájmu dosažení společné hranice s SSSR, kterou považoval za nanejvýš potřebnou. Majskij si ale Benešova slova vysvětlil jinak. Ve své zprávě pro Moskvu totiž o jednání s Benešem napsal: „Co se týče Karpatské Ukrajiny, měla by se ona, podle mínění Beneše, rozhodně stát součástí Ukrajinské SSR. Ještě v době, kdy byl prezidentem Československé republiky, ji vždy v duchu považoval za budoucí součást SSSR“⁶.

Otázka příslušnosti Podkarpatské Rusi nebyla v letech 1939–1944 v popředí zájmu exilové reprezentace. Problém vůbec nenacházíme mezi agendou Československého národního výboru v Paříži. Benešovou prioritou bylo tehdy přeměnit národní výbor v prozatímní vládu a získat její uznání, nikoliv otevírat předčasně otázku hranic. S Podkarpatskou Rusí ale Beneš nepochybně v rámci Československa počítal.

Dne 21. července 1940 byla v Londýně ustavena prozatímní československá vláda pod vedením premiéra Jana Šrámka a zároveň vznikla čtyřicetiletá Státní rada jako zatímní parlament. 24. července 1940 proslovil Beneš jako prezident republiky poselství do vlasti, v němž prohlásil, pro československou vládu je vše, co se stalo po Mnichovu právně neexistující a tedy neplatné, a toto stanovisko platí „pro Čechy, Slováky, Němce i Karpatorusy i ostatní u nás doma“⁷. To znamenalo, že československá vláda považovala Podkarpatskou Rus stále za své území, které je dočasně okupováno Maďarskem, a její obyvatele za své občany. Prezident Beneš jmenoval členem Státní rady rusínského právníka Pavla Cibereho. Ten měl symbolizovat, že i nejnáchodnější část československého státu je v tomto náhradním parlamentu zastoupena⁸. Na podzim 1942 byl do Státní rady přibrán ještě podkarpatoruský komunista Ivan Petrušcak⁹.

Po vypuknutí německo-sovětské války sovětská vláda nabídla Benešovi uznání *de iure* a obnovení spojenecké smlouvy z roku 1935; dohoda o tom byla skutečně podepsána v Londýně 18. července 1941¹⁰. SSSR nebyl signatářem mnichovské dohody, a proto uznání *de iure* Beneš interpretoval i jako uznání předmnichovských hranic. Krátce na to získala exilová vláda i diplomatické uznání *de iure* od britské vlády. O rok později — 5. srpna 1942 — britský ministr zahraničí Anthony Eden v projevu v Dolní sněmovně oznámil, že britská vláda považuje mnichovskou dohodu za už neexistující, protože byla zrušena samotným Německem, a proto na příští mírové konferenci nebude Velká Británie v otázce československých hranic vázána ničím, co se stalo po 29. září 1938¹¹. Velké Británii už v té době na postoji Maďarska nezáleželo, protože od 7. prosince 1941 s ním byla ve válečném stavu. Obdobné prohlášení o neplatnosti všeho, co se stalo po Mnichovu, učinila 22. srpna 1944 také prozatímní vláda Francie¹² a 26. září 1944 anulovala mnichovskou dohodu a

vídeňskou arbitráž nová vláda Itálie¹³. Spojené státy, které nebyly signatářem mnichovské dohody a kterým Maďarsko 13. prosince 1941 vyhlásilo válku, považovalo změny hranic Československa rovněž za neplatné. Exilová československá vláda přijala na své 42. schůzi 16. prosince 1941 usnesení, že Československá republika je ve válečném stavu s Německem a Maďarskem a dále se všemi státy, které jsou ve válečném stavu s Velkou Británií, Spojenými státy či SSSR. Tím byla z československé strany znovu nepřímě vyslovena i neplatnost Vídeňské arbitráže i anexe Podkarpatské Rusi¹⁴.

Skutečnost, že mocnosti včetně SSSR uznaly Československo v předmnichovských hranicích, byla pro další vývoj celkem irelevantní. Nevíme, kdy přesně SSSR změnil ve věci československých hranic svůj postoj a rozhodl se anektovat území na jižní straně Karpat: odpověď na tuto otázku by mohly dát jedině ruské archívy. Myšlenka zřejmě krystalizovala postupně v souvislosti s vojenskými úspěchy sovětské armády a přiblížením se fronty ke Karpatům na jaře 1944. Ve skutečnosti myšlenka nebyla úplně nová, protože s možností připojení území na jih od Karpat k Rusku kalkulovala už carská politika po prvních úspěších v první světové válce v roce 1914–1915. Zdá se, že Beneš zřejmě s podobnou eventualitou počítal, protože znal geopolitické cíle někdejší carské zahraniční politiky, které se za Stalina zásadněji nezměnily.

Anexe Podkarpatské Rusi

V létě 1944 se sovětsko-německá fronta přiblížila ke karpatskému oblouku. Špatně schůdné zalesněné Karpaty s malým počtem horských průsmyků představovaly z německého hlediska ideální místo pro úspěšnou obranu. Maďarsko zde v letech 1940–1943 vybuodovalo už zmíněnou Arpádovu linii sestávající ze systému opevněných opěrných bodů a dřevěných i železobetonových bunkrů. Obrana Karpat na úseku Podkarpatské Rusi byla svěřena 1. maďarské armádě pod velení generálplukovníka Bély Miklóse-Dálnokiho.

Sovětská operace mající za cíl překročení východních Karpat je známa jako východo-karpatská operace, či též v závěrečné fázi jako karpatsko-užhorodská operace¹⁵. Začala 8. září útokem na německá předpolí. Ve dnech 15. — 30. září se sovětské armádě podařilo probít na hřeben Karpat a zahájila boj o karpatské průsmyky. Třetí fází operace mělo být prolomení maďarské Arpádovy linie, sestoupení do nížiny a ovládnutí celého území až k Tise. Zde sovětskému útoku nenadále napomohl politický vývoj v Maďarsku.

Poté, co 23. srpna došlo k převratu v Rumunsku, které roztrhalo svou spojeneckou smlouvu s Německem a přešlo na stranu Spojenců, rozhodl se i regent Miklós Horthy následovat jeho příkladu. 25. srpna jmenoval novou vládu generála Gejzy Lakatose, která zahájila tajná jednání o příměří. Poté co se ukázalo, že není možné uzavřít separátní příměří se západními Spojenci, s nimiž bylo Maďarsko ve válečném stavu od prosince 1941, souhlasil Horthy

s přímým vyjednáváním se Sovětským svazem. 27. září 1944 odjela tajně do Moskvy maďarská delegace¹⁶. Dohoda o příměří byla podepsána 11. října 1944 v Moskvě: podle ní se Maďarsko zavazovalo stáhnout ihned vojska na hranice z roku 1937 a pak vyhlásit válku Německu. Avšak poté, co Horthy 15. října oznámil uzavření příměří v rozhlase, provedli Němci, jejichž jednotky byly už od poloviny března 1944 v Maďarsku, státní převrat. Sesadili nejen Lakatosovu vládu, ale i zajali i regenta Horthyho a dosadili k moci Férence Szálasiho, vůdce ultrafašistické strany Šípových křížů (*Nyilaskeresztes Párt*). Ten příměří odmítl a prohlásil, že Maďarsko bude pokračovat v boji.

Szálasiho převrat částečně demoralizoval 1. maďarskou armádu, která měla chránit karpatské průsmyky. Velitel 1. maďarské armády generálplukovník Béla Miklós novou vládu odmítl a 16. října přešel se svým štábem k postupující sovětské armádě, odkud vyzval své vojáky k složení zbraní¹⁷. I když většina maďarských důstojníků a vojáků výzvu neuposlechla a Szálasi poslal do Karpat z vnitrozemí loajální posily¹⁸, odpor na Arpádově linii se i tak pro německo-maďarská vojska brzy ukázal jako marný. Po kapitulaci Rumunska Rudá armáda totiž zahájila útok ze severního Sedmihradska a zbytku maďarských a německých armád na Podkarpatské Rusi hrozilo obklíčení. Za této situace se německé velení rozhodlo raději tyto armády stáhnout na linii Tisy a rovněž doposud fungující maďarské úřady se odtud evakuovaly. Ve dnech 18. — 27. října proto vojska 4. ukrajinského frontu obsadila prakticky bez boje většinu Podkarpatské Rusi. 26. října osvobodila Mukačevo a následující den vstoupila do Užhorodu a další den do Čopu¹⁹. Pod kontrolou německých a maďarských (szalásiovských) vojsk zůstala jen malá oblast na jihozápadě při řece Tise²⁰. Kompletní osvobození všech obcí Zakarpatí bylo dokončeno 28. listopadu²¹.

Československá vláda v Londýně považovala osvobozené území za součást Československé republiky. Podle československo-sovětské dohody z 8. května 1944 o správě osvobozeného území²² proto vyslala na Podkarpatskou Rus vládního delegáta, kterým byl jmenován ministr František Němec²³. Němec přijel 28. října 1944 se svým štábem do Chustu, který pro něj Sověti vybrali jako sídlo československé správy. Součástí delegace byl i generál Antonín Hasal (pseudonym Nižborský), který se stal vojenským velitelem osvobozené oblasti.

Mezi Němcovým úřadem a sovětským velením 4. Ukrajinského frontu docházelo prakticky od počátku ke konfliktům. Faktický vládcem celé oblasti byl totiž velitel 4. ukrajinského frontu generál Ivan Jefimovič Petrov, či přesněji člen vojenské rady tohoto frontu generálplukovník Lev Zacharovič Mechlis, mající úzké vazby na tajné služby a přímo na Stalina. Sovětské vojenské úřady nedovolovaly členům Němcova úřadu volný pohyb a především jim zakazovaly vstup do oblasti na západ od Svaljavy (tj do důležitých

měst Mukačeva a Užhorodu)²⁴. Dále často bránily provádění mobilizace do československého vojska a namísto toho verbovaly muže povinné vojenskou službou do sovětské armády, ačkoliv šlo o československé občany²⁵.

Podle československých zákonů mohl československý občan sloužit v cizím vojsku jedině se souhlasem prezidenta republiky, jinak se dopouštěl trestného činu. Prezident Beneš byl ochoten vyřešit věc smírně a udělit všem osobám, kteří o to požádají, k službě v sovětské armádě souhlas. Sovětské vojenské a politické orgány ale o takovýto postup neměly evidentně zájem²⁶. Na celém území Podkarpatské Rusi iniciovaly zakládání vlastních národních výborů nepodléhajících vládní delegatuře v Chustu. Tyto národní výbory se sovětskou asistencí pak agitovaly za připojení celé oblasti k sovětské Ukrajině.

Rozuzlení přišlo brzy. 19. listopadu 1944 se v Mukačevě konala za účasti 418 delegátů a hostů konference komunistů, na níž byla založena „samostatná“ Komunistická strana Zakarpatské Ukrajiny (KSZU)²⁷. Konference zvolila třiatvaceti členný ústřední výbor. Členy byli převážně předváleční místní členové a aktivisté KSČ. Prvním tajemníkem strany se stal předválečný podkarpatoruský místní komunist a osvětový důstojník československé armády Ivan Turjanica²⁸. Turjanica přijel do Chustu spolu s ministrem Němcem a generálem Hasalem, ale 4. listopadu z československé armády dezertoval a dal se v Mukačevu k dispozici sovětským orgánům²⁹. Stranická konference schválila rezoluci požadující spojení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou³⁰.

Bylo jasné, že založení separátní strany mimo rámec KSČ na Podkarpatsku nebylo myslitelné bez vědomí a souhlasu vysokých stranických a státních míst v Moskvě, protože obecně platilo, že v každém státě může být jen jedna komunistická strana. Jediným smyslem existence KSZU byla příprava sjednocení, které mělo mít alespoň navenek reprezentativní podobu. Právě jednotlivé buňky a místní organizace KSZU se významnou měrou podílely na přípravě sjezdu národních výborů, který se měl stát jakousi pseudolegální bází anexe území³¹.

26. listopadu 1944 ve dvě hodiny odpoledne byl v městském kině v Mukačevu zahájen první sjezd národních výborů Zakarpatské Ukrajiny, zorganizovaný sice formálně přípravným výborem, ale ve skutečnosti řízený sovětskými politickými místy a důstojníky NKVD. Účastníky sjezdu přivítal jeho předseda Michail (Mychajlo) Dragula, středoškolský učitel na mukačevském gymnáziu, před válkou aktivní rusofil, a nyní předseda Národního výboru v Mukačevě. Hlavními řečníky byli Ivan Turjanica a předseda užhorodského národního výboru Petro Sova, rovněž předválečný rusofil. Poté předseda národního výboru ve Volovém (Mižhorji) Dmytro Tarachonyč delegátům sjezdu přečetl předem připravený manifest o opětovném sjednocení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou³². Sjezd ustavil tzv. Národní

radu Zakarpatské Ukrajiny (NRZU), která měla být v přechodném období vrcholným zákonodárným i výkonným orgánem oblasti. Předsedou NRZU se stal Ivan Turjanica.

Sjezdu se údajně zúčastnilo 663 delegátů a 116 hostů, mezi nimi náčelník politické správy IV. ukrajinského frontu generál M. M. Pronin a náčelníci politických oddělení 1. gardové armády plk. S. I. Ťulpanov a 18. armády plk. L. I. Brežněv. Delegáti pocházeli z 268 obcí, což představovalo jen 55% všech obcí na Podkarpatské Rusi podle sčítání lidu z roku 1930, navíc téměř polovina delegátů pocházela ze tří okresů — Mukačevo, Iršava a Sevljuš. Zastoupení obcí z oblastí po československou správou bylo podstatně slabší, stejně jako zastoupení obcí nacházejících se na pomezí Slovenska. Pokud jde o sociální složení sjezdu, z celkového počtu 663 delegátů bylo 258 rolníků a 178 dělníků, 172 příslušníků inteligence a 55 řemeslníků a obchodníků. Celkem 243 delegátů bylo členy komunistické strany³³. Mezi inteligencí bylo i 14 duchovních (11 pravoslavných a tři řeckokatolíci). Národnostní složení bylo následující: 621 Ukrajinců, 26 Maďarů, 5 Rusů, 4 Židé, 2 Rumuni, 2 Němci, 2 Slováci a 1 Róm. Z celkového počtu delegátů bylo 14 (podle jiných údajů 13) žen, z toho dvě Maďarčky³⁴.

Nemůže být pochyb, že rozhodnutí I. sjezdu národních výborů bylo předem zinscenováno a nemá tudíž žádnou legitimitu. Není úplně jasné, podle jakého klíče a na základě jakého předpisu se konaly volby delegátů, a tedy ani koho tito delegáti zastupovali. Po technické stránce sjezd připravoval organizační výbor, který byl ustaven 19. listopadu. Údajně měl jeden delegát zastupovat přibližně tisíc obyvatel Zakarpatska, přičemž z každé malé obce měli být voleni dva delegáti, z větších obcí tři až čtyři, avšak je zřejmé, že v praxi tento klíč nebyl dodržen. Není také jasné, jak byli delegáti voleni a zda mohlo na funkci delegáta kandidovat více osob. Je také zřejmé, že v mnoha obcích do výběru zasahovali nejen místní komunisté z KSZU, ale především sovětské vojenské orgány, které ostatně už od října často zcela svévolně dosazovaly do národních výborů „své lidi“. Ukrajinský historik Vasyl Miščanin na základě jazykové analýzy původního plakátu s textem manifestu³⁵ zjistil, že jej psala osoba, jejímž mateřským anebo alespoň běžně používaným jazykem byla ruština. Text totiž obsahuje četné rusismy. Je samozřejmě také možné, že jde o překlad z ruštiny, v němž nedopatřením zůstaly některé ruské výrazy. Proto Miščanin, podobně jako už před ním Ivan Pop, vyslovil oprávněnou domněnku, že manifest vznikl v Moskvě, pravděpodobně přímo v centrále komunistů, tedy na ÚV VKS(b)³⁶.

Přes pečlivou režii ale sjezd neprobíhal úplně tak, jak si sovětské orgány přály: někteří delegáti totiž před jeho zahájením vyslovili názor, že o tak závažné věci, jakou je připojení k SSSR, má rozhodnout referendum. Podobné návrhy byly samozřejmě pro sovětské vedení nepřijatelné. Organizátoři ale pro

jistotu změnilo způsob hlasování: místo hlasování zvednutím mandátu se hlasovalo „masovou slovní aklamací“³⁷. To ovšem legitimitu sjezdu ještě více zproblematizovalo, a proto po jeho skončení delegáti prohlášení podepisovali. Někteří tak údajně ve zmatku učinili i vícekrát. Podpisy byly potom dodatečně sbírány i mezi obyvatelstvem a nakonec je údajně podepsalo 90% dospělého obyvatelstva.³⁸ Nelze přitom pochybovat, že na obyvatele byl vyvíjen přímý či nepřímý nátlak: na celé podpisové akci je totiž podezřelé především to, že se k ní připojili i delegáti sjezdu maďarské národnosti a manifest pak „dobrovolně“ podepisovali i etničtí Maďaři na jihu země. Ti v té době ještě chovali určité naděje (či spíše iluze), že bez ohledu na podmínky příměří³⁹ dojde k malým korekturám hranic na jihozápadě Podkarpatské Rusi a alespoň část těchto čistě maďarských území zůstane i po válce součástí Maďarska. Představa, že by v této situaci podkarpatoruští Maďaři usilovali o připojení k sovětské Ukrajině, je zcela absurdní.

Nelegitimitnost mukačevského sjezdu a následné podpisové akce ovšem neznamená, že na Podkarpatské Rusi nebyly síly usilující o spojení s „velkou Ukrajinou“. Je zřejmé, že takovýto vývoj si přáli především místní komunisté, především pokud národně cítili ukrajinsky, a potom obecně nejchudší vrstvy obyvatelstva, které si od připojení k SSSR slibovaly zlepšení své materiální situace. Je možné, že podobný vývoj z čistě nacionálních důvodů akceptovali i stoupenci OUN a UPA, kteří sice byli rozhodnými odpůrci komunismu, ale zároveň pozitivně hodnotili fakt sjednocení ukrajinských zemí do jednoho celku. Takto vnímal mukačevský sjezd např. Vasyl Markus, účastník kongresu, který krátce po anexi ze Zakarpatí utekl a stal se po válce v USA profesorem politických dějin: Markus, jemuž vděčíme za nejpodrobnější popis zasedání, sice na jedné straně popsal sjezd jako předem připravené divadlo, ale na druhé straně jako Ukrajinec ocenil „historickou spravedlnost“ v podobě připojení Zakarpatska k Ukrajině⁴⁰. Určitě však podobný vývoj nevítila většina obyvatelstva. Na druhé straně ovšem nemáme ani žádný důkaz, že si většina obyvatel přála opětovné připojení k Československu: z faktu, že se řada Rusínů přihlásila do československé armády (a to i v době, kdy tomu již sovětské úřady kladly překážky) můžeme jen vyvodit, že takovou vůli měla jejich část. O přáních a státoprávních představách tamních obyvatel jinak nevíme nic. Československá zpravodajská služba neměla na Podkarpatské Rusi fungující síť a československá vláda v Londýně proto odtud neměla žádné zprávy⁴¹. Londýnská vláda obdržela pouze v roce 1944 memorandum, v němž blíže neidentifikovaná skupina Rusínů trvala na další platnosti ústavního zákona 328/1938 Sb. z. a n. o autonomii Podkarpatské Rusi a žádala, aby „zástupci spojeneckých armád na území Podkarpatské Rusi na území Podkarpatské Rusi byl přidělen zástupce z jejich řad“⁴². Není ovšem jasné, za jak velkou skupinu memorandum hovořilo.

NRZU přistoupila ihned k velmi radikálním krokům. 30. listopadu Turjanica poslal jménem NRZU ministru Němcovi dopis, v němž jej s odvoláním na usnesení sjezdu národních výborů vyzval, aby i se svým civilním a vojenským aparátem do tří dní (sic!) opustil území Zakarpatské Ukrajiny⁴³. Protože Němec na výzvu nereagoval, poslal Turjanica 5. prosince dopis přímo prezidentovi Benešovi a žádal jej, aby Němce z Chustu odvolal⁴⁴. Týž den NRZU přerušila s československým delegátem veškeré kontakty a 5. prosince oběžníkem zakázala už utvořeným správním orgánům (národním výborům), aby od úřadu československého delegáta přijímaly jakékoliv příkazy⁴⁵. Za těchto okolností Němec dospěl k přesvědčení, že jeho další přítomnost v Chustu je zbytečná a 8. prosince 1944 odjel — oficiálně pouze dočasně — zpět do Moskvy⁴⁶. Vojenská mise generála Hasala zatím v Chustu zůstala, byť její činnost především pokud jde o organizování odvodů, byla soustavně a opakovaně mařena ze strany sovětských orgánů. Nakonec NRZU dekretem č. 20 z 9. prosince 1944 mobilizaci obyvatel Zakarpatska do československé armády zakázala⁴⁷. Okresní velitelství milice (tj. sovětské policie) v Ťačově požádalo v prosinci NRZU, aby byla uzavřena budova československé vojenské správy, protože obyvatelé nechtějí sloužit v československé, ale v sovětské armádě⁴⁸. K podobnému kroku by ale Turjanica potřeboval souhlas z Moskvy a ta zřejmě z taktických důvodů s takovým krokem váhala. K zastavení činnosti vojenské mise proto nedošlo.

Reakce exilové vlády i prezidenta Beneše na ustavení NRZU a požadavku připojení Podkarpatské Rusi k sovětské Ukrajině je zřejmé z telegrafické instrukce státního ministra Huberta Ripky československému vyslanci v Moskvě Zdeňku Fierlingerovi z 5. prosince 1944, v jejímž bodě č. 6 se říká toto: „Mezi sovětskou a československou vládou je tichý, ale jasný souhlas, že kvůli Podkarpatské Rusi nesmí vzniknout žádný konflikt, protože by se to hned proti oběma využilo. Po válce se pak o všech těchto věcech definitivně dohodnou jen mezi sebou a v nejpřátelštějším dorozumění, a to tak, aby dohoda vedla jen k upevnění trvalého spojení československo-sovětského“⁴⁹. Jinak řečeno: československá vláda je ochotna vzdát se Podkarpatské Rusi dobrovolně ve prospěch SSSR, avšak až po válce a po formálním podepsání řádné československo-sovětské smlouvy, nikoliv jen na základě jednostranné deklarace jakéhosi pochybného sjezdu nikým nevolených národních výborů. Do té doby nebude československá jurisdikce zpochybňována a sovětské orgány nebudou bránit vstupu Rusínů do československého vojska.

Ripka zároveň pověřil Fierlingera, aby v duchu instrukce začal jednat se sovětskými místy⁵⁰. První jednání se uskutečnilo 27. prosince 1944 v Moskvě mezi Fierlingerem a náměstkem lidového komisaře (ministra) zahraničních věcí Andrejem Vyšinským. Přítomni byli dále vládní delegát František Němec, slovenský komunista Jozef Valo a na výslovnou Fierlingerovu a Němcovu

žádost také delegace Slovenské národní rady, ve složení Ladislav Novomeský, Ján Ursíny a pplk. Mirko Vesel, která před nedávnem přicestovala do Moskvy z Londýna⁵¹. Fierlinger řekl, že prezident a vláda nemohou připustit jednostrannou změnu státoprávního postavení Podkarpatské Rusi a musí trvat na platnosti československého právního řádu, nicméně je zde možnost tuto otázku vyřešit tak, jak to odpovídá těsnému přátelskému svazku Československa a SSSR. Vyšinskij prohlásil, že SSSR dodrží všechny smlouvy, nicméně nemůže se stavět na odpor hnutí obyvatelstva Podkarpatské Rusi za připojení k sovětské Ukrajině⁵². Následující den byli Fierlinger a Němec, které tentokrát doprovázel podkarpatoruský komunista a člen Státní rady Ivan Petruščak, přijati komisařem zahraničí Vjačeslavem Molotovem. Rozmluvě byl opět přítomen i Vyšinskij. Fierlinger řekl, že prezident a vláda „nepovažují za vhodné“, aby SSSR nyní řešil otázku Podkarpatské Rusi „radikálním způsobem“, nicméně zopakoval, že ve vhodný okamžik bude problém řešen „v duchu přátelství k SSSR i vůči obyvatelstvu Podkarpatska.“ Do té doby je třeba najít nějaké přechodné řešení. Také Molotov řekl československé delegaci v podstatě totéž, co předchozí den jeho náměstek: sovětská vláda nemůže brzdit spontánní projev vůle obyvatelstva, které cítí svou národnostní příslušnost k velkému ukrajinskému národu⁵³. Němec o obou jednáních informoval 29. prosince 1944 telegraficky Beneše. Vyjádřil názor, že vůle obyvatelstva pro připojení je spontánní a nelze bránit připojení tohoto území k SSSR. Doporučil proto, aby vláda sama navrhla Sovětskému svazu jednání o této otázce⁵⁴.

Prezident Beneš byl nucen akceptovat faktický stav. V instrukci odeslané Fierlingerovi 30. prosince uvedl, že „státoprávní otázka Podkarpatské Rusi je zatím odložena a je dohoda, že bude v daný okamžik řešena přátelsky, aniž by dobrý vztah obou států byl dotčen“⁵⁵. Bez ohledu na odložení problému ale sovětská místa nehodlala respektovat československou jurisdikci ani dočasně. Trnem v oku se jí stala především vojenská mise generála Hasala a jeho štáb v Chustu. 14. ledna 1945 obsadila budovu vojenského oblastního velitelství i místní československá kasárna místní chustská milice podléhající formálně místnímu Národnímu výboru, avšak ve skutečnosti jednající nepochybně buď na přímý pokyn anebo minimálně s vědomím vyšších sovětských míst. Poté milicionáři vtrhli i do vládní budovy a vyhnali odtud československé úředníky. Sovětský velitel města odmítl poskytnout jak civilním úředníkům, tak československé vojenské správě jakoukoliv pomoc. Zbylí civilní úředníci i Hasalův štáb byli fakticky v Chustu internováni⁵⁶. Němec sám potom naléhal, aby byla mise přemístěna na už osvobozené území východního Slovenska, což se také nakonec stalo.

Stalin poslal 23. ledna 1945 Benešovi osobní dopis, po obsahové stránce shodný s prohlášením Molotova Fierlingerovi z 28. prosince: sovětská vláda dodržuje smlouvy a dodrží samozřejmě i smlouvu s Československem, ovšem

nemůže se stavět proti vůli Ukrajinců na Zakarpatské Ukrajině. Stalin dále připomenul Benešovi, že on sám v debatě se sovětským velvyslancem v Londýně Ivanem Majským na podzim 1939 možnost postoupení Podkarpatské Rusi navrhl a znovu ji navrhoval v prosinci 1943 při návštěvě Moskvy, což tehdy on, Stalin, odmítl⁵⁷. Stalin ale vyšel Benešovi vstříc v tom, že souhlasil, aby záležitost byla vyřešena mezistátní smlouvou, uzavřenou buď ještě před skončením války s Německem, anebo po jejím skončení⁵⁸.

24. ledna 1945 jednala o problému Podkarpatské Rusi Slovenská národní rada (SNR), respektive její část (tzv. delegácia, česky delegatura), které se po porážce Slovenského národního povstání podařilo dostat se za linii fronty a 21. ledna 1945 obnovit svou činnost v Trebišově na východním Slovensku (od 30. ledna zasedala v Košicích). Z jednání vyšlo poselství (či spíše apel) k prezidentovi Benešovi, aby vzal v úvahu usnesení mukačevského sjezdu národních výborů a zahájil okamžitě se sovětskou vládou jednání o připojení Zakarpatska k sovětské Ukrajině. Poselství varovalo, že jakékoliv průtahy v otázce postoupení Zakarpatska by mohly poškodit dobrý poměr Československa k SSSR a ohrozit tak zajištění předmnichovských a předarbitrážních hranic Slovenska⁵⁹.

Beneš tehdy stanovisko SNR nedostal, protože s její delegaturou v Trebišově neměl přímé spojení⁶⁰. Slovenské poselství tedy žádnou roli nesehrálo, nicméně Beneš i tak odpověděl Stalinovi 29. ledna 1945 kladně. V dopisu se nezmiňoval o jednání v Moskvě v prosinci 1943, ale připomenul svůj rozhovor s Ivanem Majským v září 1939, přičemž zdůraznil, že své stanovisko nezměnil a ani nezmění. Beneš požádal, aby smlouva byla uzavřena až po válce, protože základním pilířem československé politiky během války je obnova Československa v předmnichovských hranicích⁶¹.

Naposledy se o Podkarpatské Rusi jednalo mezi Benešem a Molotovem v Kremlu 21. a opakovaně ještě 23. března 1945. Prezident tehdy přijel do Moskvy, aby byl přítomen jednání o sestavení první poválečné vlády a jejím programu a aby se potom mohl přesunout i s ministry bezpečně na osvobozené území do Košic, kde byla vláda formálně 4. dubna jmenována.

Jednání v Kremlu 21. března se zúčastnil Molotov, Vyšinskij, sovětský vyslanec u československé vlády Valerian Zorin, za československou stranu ministr zahraničních věcí Jan Masaryk a vyslanec Fierlinger. Beneš začal výklad o potřebě obnovení předmnichovských hranic, potom přešel k otázce potřeby nuceného vysídlení Němců a Maďarů. Třetí bod jednání se týkal přímo Podkarpatské Rusi. Beneš začal historickým exkursem, který samozřejmě poněkud upravil tak, aby zapadal do momentální situace: o připojení Karpatské Ukrajiny (v textu je používán důsledně tento termín) prý Československo nikdy neusilovalo, byl to nápad amerických Rusínů, kteří o tom udělali plebiscit. Východní Halič tehdy nebyla sovětská, takže nebylo možné spojit Podkar-

patskou Rus s SSSR a aby ji nedostali Maďaři, bylo třeba ji připojit k Československu. Dále řekl, že Československo považovalo vždy Karpatskou Ukrajinu jen za jakési mandátní území, které dočasně spravuje⁶². Nyní nastal čas tuto otázku vyřešit v přátelském duchu mezi SSSR a Československem. Jakmile válka skončí a bude jasná otázka československých hranic s Němcem, Polskem a Maďarskem, bude připravena příslušná smlouva, která bude předložena Národnímu shromáždění, jakmile se sejde. Beneš výslovně prohlásil, že nepředpokládá, že by československý lid byl proti odstoupení Karpatské Ukrajiny. Na závěr dodal, že na východním Slovensku žijí Ukrajinci a na území Karpatské Ukrajiny je určitá část Slováků. Snad by bylo dobré provést výměnu obyvatelstva⁶³. Hranice se Slovenskem by každopádně měla zůstat tak jak je. Fierlinger k tomu dodal, že Slováci mají eminentní zájem na udržení starých hranic s Karpatskou Ukrajinou. Molotov Beneše i Fierlingera ujistil, že stará hranice samozřejmě zůstane nedotčena⁶⁴.

Druhé jednání se uskutečnilo 23. března (ruský zápis má datum 24. března). Opět byli přítomni ministr Jan Masaryk, Fieringer a Zorin. Molotov se Beneš nejprve obrátil na Beneše s dotazem, zda nezměnil svůj názor na možné postoupení Podkarpatské Rusi, jak je na podzim v roce 1939 vyslovil v diskusi s Ivanem Majskim a který Stalin připomenul Benešovi ve svém dopise z 23. ledna. Beneš prohlásil, že nemá u sebe zápis z tehdejšího jednání, ale že nyní, kdy je věc aktuální, bude jistě možné se otázce Podkarpatské Rusi přátelsky dohodnout. svůj ústně vyslovený názor, že má být Karpatská Ukrajina připojena k sovětské Ukrajině, dal písemně ve formě dopisu, který by pak byl předložen Nejvyššímu sovětu⁶⁵.

V otázce písemného dokumentu pro Nejvyšší sověť Beneš 26. března vyhověl, přičemž ve svém dopise znovu zdůraznil požadavek neměnnosti starých hranic mezi Slovenskem a Karpatskou Ukrajinou⁶⁶. Molotov příjem dopisu notifikoval a v odpovědi znovu potvrdil, že sovětská vláda vyjadřuje souhlas s tím, aby hranice mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí existující v rámci Československa zůstala beze změny⁶⁷.

Benešovy obavy, aby pod záminkou sjednocení Ukrajinců nedošlo nakonec také k odtržení východního Slovenska, nebyly úplně neopodstatněné. 29. listopadu 1944 se v Užhorodě ustavil Prozatímní národní výbor prjaševských Ukrajinců, který přijal rezoluci požadující „připojit k svobodné matce Zakarpatské Ukrajině celou prešovskou Ukrajinu s haličskou Lemkovščinou“⁶⁸. Počátkem roku agitátoři výboru a osvobozeném území východního Slovenska sbírali podpisy za memorandum požadující připojení regionu k Zakarpatskej Ukrajině, přičemž — jak bylo později zjištěno — tyto podpisy byly často vylákány podvodným způsobem.

Prvního března 1945 se v Ruském domě v Prešově uskutečnil sjezd delegátů ukrajinských (rusínských) obcí a okresů východního Slovenska, na

němž došlo k ustavení Ukrajinské národní rady Prjaševščiny (UNRP). UNP, v níž měli silné pozice místní komunisté ukrajinské národnosti, se prohlásila za „nejvyšší a jedinou představitelku ukrajinského a ruského obyvatelstva na Slovensku“⁶⁹. Sovětské politické vedení ale na podobném řešení nemělo zájem, protože by jím nic nezískalo: bylo už zřejmé, že celé Československo bude v sovětské sféře vlivu. Poté, co 21. a 23. března 1945 slíbil Molotov Benešovi, že východní slovenská hranice bude shodná s předválečnou hranicí mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí musely snahy UNRP vyznít naprázdno. SSSR nehodlal kvůli dvěma okresům na Slovensku definitivně znehodnotit svoji důvěryhodnost. Když UNRP viděla, že sovětské kruhy myšlenku odtržení nebudou podporovat, sama se od separatismu distancovala a koncentrovala se na řešení postavení Ukrajinců na východním Slovensku.

Pokusy komunistických Ukrajinců a ukrajinofilů ze Zakarpátí o připojení východního Slovenska časově korespondují s obdobným pokusem týchž sil o připojení jižní části Marmarošské župy (na jih od Tisy), tj. té části, která v letech 1920-1940 patřila k Rumunsku a 30. srpna 1940 druhou vídeňskou arbitráží připadla Maďarsku. I zde byl ustaven ukrajinský národní výbor, který s pomocí sovětských vojenských orgánů začal sbírat podpisy požadující připojení oblasti k Zakarpatské Ukrajině, tj. k SSSR. Rovněž zde sovětská místa přestala na jaře 1945 akci podporovat, protože jednak narazila na pocho-pitelný nesouhlas rumunského obyvatelstva a kromě toho si SSSR nechťel komplikovat budoucí vztahy s Rumunskem, kterému slíbil navrácení celého severního Sedmihradka⁷⁰.

O připravované dohodě o postoupení Podkarpatské Rusi Sovětské Ukrajině jednala československá vláda na své 31. schůzi 18. června 1945. Hlavním bodem programu bylo stanovení instrukcí pro vládní delegaci, která měla v Moskvě za sovětského zprostředkování jednat se zástupci prozatímní polské (prosovětské) vlády o Těšínsku a úpravě hranic⁷¹. Protože v československo-polském sporu vystupoval SSSR v podstatě v roli arbitra, navrhl místopředseda vlády za KSČ Klement Gottwald, aby delegace v Moskvě vyslovila též jasné stanovisko ve věci Zakarpatské Ukrajiny (Gottwald použil tento název) a tím si Sověty příznivě naklonila. Nikdo z ministrů proti tomu sice neprotestoval, ale lidovecký místopředseda vlády Jan Šrámek a ministr zdravotnictví Adolf Procházka (rovněž člen Československé strany lidové) vyslovili procedurální námítky spočívající v tom, že nejprve musí být dojednána a podepsána řádná smlouva, přičemž konečné slovo má mít ve shodě s ústavou Národní shromáždění. Šrámek navíc řekl, že o postoupení Podkarpatska by měl rozhodnout lid této země sám. Dal tím nepřímě najevo, že nepovažuje usnesení sjezdu národních výborů v Mukačevu z 26. listopadu 1944 za legitimní. Procházka jako právník přednesl úvahu o tom, že o postoupení Podkarpatské Rusi by měl přijmout usnesení podkarpatoruský sněm. Sám ovšem musel dobře vědět, že

něco podobného není reálné. Ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka sice vyjádřil pochopení pro právníké důvody lidoveckých ministrů, ale jasně prohlásil, že je třeba jednat účelně: smlouvu o postoupení Podkarpatské Rusi je třeba se Sověty urychleně dojednat a formálně podepsat. Klement Gottwald jako místopředseda vlády za KSČ řekl, že o postoupení Podkarpatské Rusi bylo vlastně už rozhodnuto a text smlouvy proto může vypracovat přímo v Moskvě delegace, která tam odjíždí 21. června jednat s Poláky. Předseda vlády Zdeněk Fierlinger k tomu dodal, že není ani třeba žádat o souhlas Slovenskou národní radu, protože ta své stanovisko jasně vyjádřila již v poselství k prezidentovi z 24. ledna. Na závěr bylo přijato usnesení, že delegaci povede předseda vlády Zdeněk Fierlinger, členy budou ministři Zdeněk Nejedlý, generál Ludvík Svoboda, Hubert Ripka, Adolf Procházka, státní tajemník ministerstva zahraničí Vladimír Clementis (ministr Jan Masaryk byl na ustavující konferenci OSN v San Francisku) a několik expertů⁷².

Vládní delegace vedená premiérem Zdeňkem Fierlingerem jednající v Moskvě koncem června 1945 o Těšínsku skutečně paralelně dojednala i některé podrobnosti československé-smlouvy o Podkarpatské Rusi, ale tato jednání měla spíše technický ráz. Ve věci se angažoval především Vladimír Clementis. 28. června 1945 přijal Stalin Fierlingera a Clementise. Fierlinger sdělil Stalinovi, že smlouva může být podepsána v nejkratším čase⁷³. Smlouva měla být urychleně schválena československou vládou v Praze a podepsána ještě během pobytu československé delegace v Moskvě, k čemuž měl prezident Beneš telegraficky zmocnit vybrané členy delegace. Potom měla být podepsána smlouva předložena k ratifikaci Nejvyššímu sovětu a Prozatímnímu národnímu shromáždění (PNS), jakmile se sejde⁷⁴.

Místopředseda vlády Klement Gottwald svolal na ráno 29. června 1945 mimořádnou 35. schůzi vlády, na níž ministrům předložil návrh textu dohody, který dostal z Moskvy s tím, že československá delegace s textem souhlasí. Gottwald upozornil ministry, že schválení smlouvy vládou nesnese odklad, protože delegace má v úmyslu odletět z Moskvy zítra ráno a smlouvu tedy musí podepsat. Ústně sdělil ministrům, že v rámci delimitace případně Sovětskému svazu i slovenské město Čop a tamní železniční uzel, přičemž si ale Československo vyhraduje právo jeho užívání. Ministr dopravy generál Antonín Hasal v této souvislosti žádal, aby se Československu vyhradila možnost využívat nadále trať Čop — Ďakovo — Halmeu pro přímé spojení s Rumunskem. Ministři Vavro Šrobár a František Hála žádali, aby se právo optovat pro československé občanství a přesídlení do republiky vztahovalo nejen na Čechy a Slováky, ale i na všechny osoby, které sloužili v československé armádě, tedy i na část Rusínů. S těmito připomínkami vláda smlouvu schválila a zmocnila předsedu vlády Fierlingera a státního tajemníka Clementise, aby ji v Moskvě podepsali⁷⁵.

Smlouva byla podepsaná v Moskvě ještě týž den, tedy 29. června 1945⁷⁶. Oproti předválečné slovensko-podkarpatoruské hranici byla nová československo-sovětská hranice rektifikována v sovětský prospěch. Předválečná hranice totiž probíhala východně od železniční trati Čop-Užhorod, přičemž Čop a všechny body tratě jižně od Užhorodu zůstávaly na slovenském území. Severně od Užhorodu hranice probíhala podle řeky Uh (Už) a končila v Užockém průsmyku. Nová hranice byla posunuta zhruba o 3–5 km na západ, takže důležitá železniční křižovatka Čop a celá železniční trať Čop–Užhorod–Užocký průsmyk — Lvov a souběžná silnice byly nyní na sovětském území⁷⁷. Celkem bylo Sovětskému svazu postoupeno jedenáct obcí náležících před druhou světovou válkou k okresům Velké Kapušany a Kráľovský Chlmec, tedy ke Slovensku. Nová hranice rozdělila obec Velké Slemence v okrese Michalovce, jejíž část — Malé Slemence (ukr. Mali Selmenci — Мали Селменці; do roku 1995 Solonci, maď. Kisszelmenc) byla rovněž připojena k SSSR. Obec zůstala rozdělena drátěnými zátarasy a obyvatelé (převážně maďarské národnosti) od sebe odděleni nejen po celou dobu existence SSSR, ale ještě dlouho potom: teprve 23. prosince 2005 zde byl otevřen hraniční přechod⁷⁸. Celková rozloha katastrálního území odstoupených obcí činila skoro 250 čtverečních kilometrů⁷⁹.

Smlouva obsahovala shodně s návrhem dodatkový prováděcí protokol. Ten v článku 1 ustanovoval společnou rozhraničovací komisi, která měla vytýčit hranici s ohledem na místní poměry, a v článku 2 upravoval otázku státního občanství. Někdejší českoslovenští občané s domovským právem anebo trvalým pobytem na Podkarpatské Rusi se stávali automaticky občany SSSR, avšak ti z nich, kteří se hlásili k české a slovenské národnosti, měli právo do 1. ledna 1946 optovat pro československé občanství a vystěhovat se do Československa. Podobně i českoslovenští občané ruské a ukrajinské národnosti žijící ve slovenských okresech na území Československa (tedy především na východním Slovensku) získali právo optovat pro sovětské občanství a měli se vystěhovat do SSSR. Otázky opce a náhrady za zanechaný majetek měla řešit společná likvidační komise (čl. 3).

Víme už, že při jednání o smlouvě vznesli Vavro Šrobár a František Hála požadavek, aby mohli pro Československo optovat i příslušníci československého armádního sboru v SSSR a příslušníci jejich rodin. To se ovšem netýkalo jen Rusínů z Podkarpatské Rusi, ale také volyňských Čechů, kteří dobrovolně vstoupili do československé armády. Požadavek později plně podpořil také náměstek předsedy vlády za Demokratickou stranu Ján Ursíny. Podle Ursínyho paměti to Vyšinskij nejprve odmítl s tím, že by Sovětskému svazu ubyli obyvatelé. Tento argument dost vypovídá o tom, jak se SSSR díval na své občany: byla to pro něj jen pracovní síla, jejíž odchod (podobně jako kdysi odchod nevolníků z panství feudálních pánů) by znamenal pro stát

ekonomickou ztrátu, a proto je třeba mu zabránit. Ursíny na to odpověděl, že nikdo nemůže žádat, aby vojáci, kteří bojovali se zbraní v ruce za Československo, byli nyní nuceni zůstat i se svými rodinami v Sovětském svazu. Vyšinskij nakonec tento argument uznal⁸⁰.

Otázku ratifikace smlouvy o postoupení Podkarpatské Rusi Ukrajinské sovětské socialistické republiky projednala vláda na svém 100. zasedání 31. října 1945 a doporučila její ratifikaci spolu s přijetím příslušného ústavního zákona o změně státních hranic⁸¹. K tomu došlo na 10. schůzi Prozatímního národního shromáždění 22. listopadu 1945, a to jednomyslně a bez rozpravy⁸². Prezidium Nejvyššího sovětu SSSR smlouvu ratifikovalo 27. listopadu 1945. Ratifikační listiny byly vyměněny v Praze 30. ledna 1946 a tímto dnem vstoupila smlouva formálně v platnost.

Rektifikace hranice měla ještě malou dohru. Protože SSSR byl připojen celý někdejší užhorodský okres, dostala se na sovětské území i čistě slovenská obec Lekart (dnes Lekárovce). Když se obyvatelé Lekartu dozvěděli, že podle v Moskvě právě uzavřené dohody mají být připojeni k SSSR, žádali, aby byli ponecháni v Československu. Místopředseda vlády Ján Ursíny, na kterého se delegace obce obrátila, přednesl věc na zasedání vlády a ta se skutečně usnesla požádat SSSR o vrácení obce⁸³. Státní tajemník Clementis dal v té věci novému československému velvyslanci v Moskvě Jiřímu Horákovi pokyn, aby podnikl v Moskvě příslušné kroky. 26. prosince 1945 Horák informoval ústředí, že sovětská vláda dala ohledně navrácení Lekartu zamítavou odpověď⁸⁴. Vláda o věci jednala znovu. Ursíny upozornil, že Československo postoupilo SSSR dvě velké obce (byť s převahou maďarského obyvatelstva) a navrhl podat ve věci novou nótu⁸⁵. Horák se znovu obrátil na Vyšinského a tentokrát uspěl. Obec Lekárt byla vrácena do Československa.

Otázka opce

Otázky spojené s opcí a optanty jsou jakýmsi epilogem československé etapy v dějinách Podkarpatské Rusi, protože šlo o to, kdo bude mít nakonec právo přestěhovat se do Československa. Rozsah opce byl nakonec oproti dodatkovému protokolu ke smlouvě z 29. června poněkud rozšířen. Otázku přestěhování volyňských Čechů řešila dodatečná (druhá) opční dohoda podepsaná v Moskvě 10. července 1946⁸⁶.

Podle nařízení československé vlády ze dne 24. srpna 1945⁸⁷ mohly do 1. ledna 1946 pro československou státní příslušnost optovat také vojenské osoby ruské či ukrajinské národnosti, které bojovaly proti Německu v řadách československé armády, pokud měly domovské právo nebo trvalý pobyt v některé obci Podkarpatské Rusi. Opce se vztahovala i na manželku a nezletilé děti. Opční prohlášení se podávalo u ministerstva vnitra nebo u úřadu, který bude přijímáním přihlášek pověřen.

Sovětské úřady kladly opci různé překážky. Těm, kteří si podali žádost o opci, byly odebírány potravinové lístky a byli všelijak šikanováni⁸⁸. Na mnoha místech Podkarpatské Rusi nebyly podmínky opce obyvatelstvu přesně známé, byť zprávy o možnosti optovat se rychle rozšířily. Teprve na opakované urgence československého velvyslance v Moskvě Jiřího Horáka ústřední úřady slíbily, že zveřejní podmínky opce formou veřejných vyhlášek. Než se tak ale všude stalo, opční lhůta vypršela. 1. ledna 1946 proto intervenoval Horák u sovětského ministerstva zahraničních věcí (Ministerstvo innostrannyh děl — MID) ve věci prodloužení opční lhůty do 1. března 1946, což se také skutečně stalo⁸⁹. Ani potom neprobíhaly opce bez problémů. Ministerstvo vnitra proto po dohodě s ministerstvem zahraničních věcí (MZV) vyslalo do Užhorodu zvláštního delegáta, který měl žádosti přijímat a posuzovat.

Československá vláda vycházela z článku 2 dodatkového protokolu, podle kterého opce schvalovaly československé úřady. Sovětské úřady ale brzy vystoupily s požadavkem, aby osoby podávaly žádosti prostřednictvím sovětských úřadů a jejich stanovisko mělo být rozhodující. Odvolávaly se na skutečnost, že v československo-sovětské dohodě není přesné ustanovení o tom, jakým způsobem se má opce provádět. Opční přihlášky na Podkarpatské Rusi tak ve skutečnosti přebíral zvláštní sovětský pověřenec, kterým se stal Ivan Turjanica, předseda NRZU. Turjanica sám (nepochybně podle instrukcí sovětských míst) rozhodoval, či přihláška k opci bude či nebude přijata, a teprve po souhlasu sovětských orgánů odevzdával seznamy optantů ke schválení československým úřadům. Tak např. v Mukačevu podaly žádost o opci prostřednictvím sovětského pověřence 1402 osoby (včetně Mychajla Draguly, který předsedal 26. listopadu 1944 I. sjezdu národních výborů Zakarpatské Ukrajiny), avšak kladně jich bylo vyřízeno a československým úřadům postoupeno jen 294⁹⁰. Mezi tím již některé osoby, které měly domovské právo na Podkarpatské Rusi, ale zdržovaly se z nějakých důvodů na československém území, podaly žádost o opci přímo ministerstvu vnitra v Praze. Opce těchto „přímých optantů“ odmítal SSSR uznat vůbec. Přes všechny překážky bylo za tři měsíce podáno 23 168 opčních žádostí a přímo do Prahy jich bylo posláno 25 000⁹¹.

O možnosti dodatečné opce a uznání opčních prohlášení podaných přímo ministerstvu vnitra jednali velvyslanec Horák a legační rada Jiří Kašpárek opakovaně s náměstkem ministra zahraničních věcí Andrejem Vyšinským, který tuto žádost předložil sovětské radě ministrů (vládě). 19. srpna 1947 byl Kašpárek přijat Vyšinským v přítomnosti vedoucího středoevropského referátu MIDu Alexandra Alexandrova. Kašpárek nejprve urgoval otázku obnovení opční lhůty a odvolával se na to, že sovětská vláda tuto možnost výslovně nezamítla. Vyšinskij na to odpověděl, že vláda se sice formálně nevyslovila proti dodatečné opci, ale neusnesla se ani na tom, že se opční lhůta prodlužuje.

Dodatečnou opci podle něj nelze povolit, protože pokud by se vyhovělo Československu, přišli by se stejnou žádostí i Poláci. Kašpárek potom přednesl žádost ve věci přímých opcí a vznesl námitky proti tomu, že sovětské úřady provádějí fakticky opci samy. Vyšinskij odpověděl, že československé úřady proti tomuto postupu nikdy dříve nic nenamítaly. Kašpárek uznal, že udělal chybu, když na tuto skutečnost dříve neupozornil, ale současně vznesl námitky proti tomu, že Turjanica vůbec odmítá o přihláškách podaných československým úřadům jednat. Vyšinskij slíbil, že se pokusí najít řešení, ale odmítl dát jakýkoliv závazný příslib⁹².

O vojácích československého armádního sboru „ruské a ukrajinské národnosti“, a jejich rodinách jednal Horák s Vyšinským opakovaně. Při návštěvě 25. prosince 1947 mu připomenul slib, který dal v roce 1945 ministr zahraničních věcí Vjačeslav Molotov tehdejšímu československému velvyslanci Zdeňku Fierlingerovi. Tehdy totiž Molotov řekl, že tito vojáci a jejich rodiny budou moci optovat pro Československo a vystěhovat se. Nyní, řekl Horák, chce předseda Národní rady Zakarpatské Ukrajiny Turjanica právo optovat přiznat jen těm, kteří se přihlásili do armády před bitvou u Dukly (6. 10. 1944). Vyšinskij dal najevo, že uznává nespravedlnost Turjanicova postupu. Horák byl optimistický⁹³. 19. ledna 1948 Horák u Vyšinského znovu urgoval vyřízení žádostí o emigraci rodinných příslušníků československého armádního sboru, o kterou usiloval od roku 1946⁹⁴.

Konec celé akce se odehrál až po únorovém převratu, který způsobil Horákovo odvolání z Moskvy. 31. prosince 1948 obdržel nový československý velvyslanec v Moskvě Bohuslav Laštovička od ministra zahraničí Vladimíra Clementise telegram, ze kterého vyplývala změna stanoviska MZV ve věci repatriace rodinných příslušníků Svobodovy armády: Clementis napsal: „Nemáme v úmyslu žádat repatriaci těch příslušníků naší zahraniční armády, kteří se ještě nacházejí na území SSSR. Omezili jsme se na repatriaci rodinných příslušníků těch, kteří se už u nás nacházejí a jsou našimi občany“⁹⁵. Podle sovětských údajů získalo opcí československé občanství asi 10 000 osob ze Zakarpatska⁹⁶. Počet osob, které ze Zakarpatska do Československa uprchly, a pak zde buď žily nelegálně, nebo se snažily nějak svůj pobyt legalizovat, byl ovšem mnohem vyšší.

Vedle osob, které se rozhodly pro opci, se v poválečném období objevil i problém osob, které neměly na území Podkarpatské Rusi domovské právo ani trvalé bydliště a zdržovaly se zde v podstatě nelegálně. Šlo často o osoby, které přijely hned po osvobození z Čech nebo ze Slovenska na Podkarpatskou Rus, aby si zde vyřídily své osobní záležitosti, poohlédly se po svém zanechaném majetku, anebo jen navštívily své známé a příbuzné. V prvních týdnech po přechodu fronty totiž hranice mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí ještě nebyla střežena a nebylo těžké ji překročit. Koncem listopadu však sovětské

úřady prakticky ze dne na den hranici uzavřely⁹⁷ a řada československých občanů tak zůstala na sovětském území. Tyto osoby se pochopitelně obracely na československé velvyslanectví v Moskvě s prosbou o pomoc. Československé velvyslanectví v Moskvě bylo připraveno vystavit těmto osobám československé pasy, avšak sovětské úřady jim odmítaly udělit tzv. výjezdní vízum, bez kterého žádný cizinec nemohl opustit území SSSR.

Ve věci těchto „návštěvníků“ Horák opakovaně intervenoval u Vyšinského. Ten sice uznal, že pokud někdo jen přijel na návštěvu, je třeba mu umožnit návrat domů, avšak v praxi se věc velmi vlekla. 13. listopadu 1946 poslal Horák do Prahy telegram s žádostí, aby samo ministerstvo intervenovalo prostřednictvím Valeriana Zorina, sovětského velvyslance v Praze⁹⁸. Návrat osob se nakonec protáhl až do roku 1948. 21. února 1948 jednal Horák o návštěvnících opět s Valerianem Zorinem, který se stal mezitím náměstkem ministra zahraničí, a podařilo se mu konečně dosáhnout příznivého vyřízení⁹⁹. A tak 24. února 1948 mohl Horák informovat MZV, že „místním orgánům na Zakarpatské Ukrajině bylo dáno nařízení povolovat výjezd do ČSR návštěvníkům, pokud ovšem nejsou proti tomu námitky politického charakteru“¹⁰⁰.

Nebude na škodu objasnit také otázku hraničního režimu. Jak vypadala situace na nové slovensko-ukrajinské hranici od jara do podzimu 1945 přesně nevíme, avšak skutečnost, že se na východním Slovensku pohybovali agitátoři NRZU a naopak Ukrajinci z okolí Prešova ještě mohli konat své porady v Užhorodu svědčí o tom, že ruch zde byl poměrně čilý. Ještě v prvním poválečném jízdním řádu ČSD, který vstoupil v platnost 5. prosince 1945, je uvedena trať Bánovce nad Ondavou — Užhorod, kde mělo jezdit pět párů osobních vlaků denně¹⁰¹. Samozřejmě, jízdní řády, především pak jízdní řády mezistátních vlaků, jsou vždy připravovány s předstihem mnoha měsíců a reálná situace se mezitím může zcela změnit. Dekretem NRZU ze dne 15. srpna 1945 bylo oznámeno uzavření hranic, byť k realizaci tohoto usnesení došlo — zřejmě z technických důvodů — až za tři měsíce¹⁰². Každopádně koncem listopadu 1945 byly sovětskými orgány hranice uzavřeny a veškerý ruch ustal¹⁰³.

Cestování do zahraničí bylo v SSSR privilegiem, nikoliv právem občana a za nedovolené překročení hranic hrozily přísné tresty: jen v roce 1945 soudy na Zakarpatské Ukrajině odsoudily za pokus o nelegální překročení československo-sovětské hranice sto padesát osob k trestům vězení od tří do šesti let¹⁰⁴. Ale ani českoslovenští občané na Zakarpatskou Ukrajinu nesměli. Jednak i v Československu byl po válce výdej cestovních pasů silně omezen jen na nutné cesty a potom v letech 1949–1955 téměř úplně zastaven, a to včetně cest do ostatních tzv. socialistických států, především ale samotné sovětské úřady neměly zájem, aby zemi navštěvovali cizinci. To platilo obecně pro celý SSSR a pro území Zakarpatské Ukrajiny zvláště. Ke změně postojů došlo teprve

postupně po roce 1956 a zejména pak v období přestavby na sklonku Gorbačevovy éry. K otevření hranic pro české a slovenské občany došlo teprve po rozpadu SSSR, kdy se Zakarpatsko ocitlo v rámci samostatné Ukrajiny, byť i poté mezi oběma státy platila ještě několik let vízová povinnost, a situace proto nebyla ideální.

¹ Táborský E. Pravda zvítězila. Praha : Družstevní práce, 1947. S. 339.

² АУТГМ, ф. ЕВ/ІІ, к. 366, fasc. ІV/22 — Ripka Benešovi 15. 3. 1940.

³ Beneš E. Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství. 2. vyd., Praha : Orbis, 1947. S. 207.

⁴ Tamtéž.

⁵ Němeček J., Nováčková H., Šťovíček I., Tejchman M. (Eds.). Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl I.: březen 1939–červen 1943. Praha : Státní ústřední archiv, 1998, dok. 26. S. 87.

⁶ Tamtéž, s. 88, pozn. 3. Výňatek z Majskeho zprávy je převzat z edice Документы внешней политики (ДВП), том 22, книга 2, Москва 1992, док. 585, с. 82 / Dokumenty vnešnej politiky [SSSR] (dále jen DVP), díl 22, kniha 2, Moskva 1992, dok. 625.

⁷ Beneš E. Paměti... S. 168.

⁸ Cibere byl stoupencem ruské orientace a považoval se za jakéhosi reprezentanta všech Rusínů, což vyvolávalo napětí se stoupenci ukrajinské orientace, především s komunistou Petruščakem, protože ten v duchu směrnic Kominterny prosazoval ukrajinskou orientaci. Protože podle Cibereho Státní rady nereagovala na jeho návrhy a požadavky týkající se Podkarpatské Rusi, podal 9. listopadu 1943 na své členství rezignaci. Podrobněji o činnosti Cibereho a Petruščaka ve Státní radě viz: Hubený D. Záležitosti Podkarpatské Rusi na jednáních Státní rady v Londýně. In: Hubený D. (Ed.). Čtvrt století spolu. Praha : Národní archiv, 2023. S. 420–453.

⁹ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Praha : Libri, 2005. S. 413. K osobě Petruščaka viz: Pop, I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha : Libri, 2008. S. 198.

¹⁰ Beneš E. Paměti... S. 244.

¹¹ Beneš E. Paměti... S. 308–309, srv. text nóty zaslaný Edenem Janu Masarykovi týž den v: Beneš E. Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z let 1938–1945. Praha : Družstevní práce, 1946, dok. XIV. S. 473–474.

¹² Beneš, E. Šest let exilu..., dok. XVIII. S. 485–486.

¹³ Beneš, E. Šest let exilu..., dok. XIX. S. 486–487.

¹⁴ Němeček J., Šťovíček I., Nováčková H., Kuklík J. (Eds.). Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně I. (1940–1941). Praha : Historický ústav AV ČR (HÚ AV ČR) — Masarykův ústav a Archiv AV ČR (MÚA AV ČR), dok. 42, s. 818–822.

¹⁵ Zakarpattja... S. 250. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi. S. 423. Východokarpatská operace souvisela s paralelně probíhající a u nás známější karpatsko-dukelskou operací mající za cíl poskytnutí vojenské pomoci Slovenskému národnímu povstání.

¹⁶ Maďarská delegace ve složení generál Gábor Faraghó, vyslanec Domokos Szentiványi a hrabě Géza Teleki se do SSSR dostala přes slovenské povstalecké území, odkud byla přes frontu přepravena letecky. Popis cesty a jednání o příměří, jakož i popis následného převratu viz Horváth J., Nemes J., Pintér I., Szabó L. Poslední dějství. Praha : Naše vojsko. S. 178–182, s. 237–274.

- ¹⁷ Štemenko S.M. Generální štáb za války. Kniha druhá. Praha: Naše vojko, 1974. S. 222.
- ¹⁸ Tamtéž. S. 223.
- ¹⁹ Шляхом жовтня. Збірник документів/Šljachom Žovtnja. Zbirnyk dokumentiv. VI. Užgorod/Užgorod 1965 (dále jen: Šjachom Žovtnja), dok. 21. S. 44.
- ²⁰ Zakrapattja... S. 245–252.
- ²¹ Мішчанін В. Радянiзацiя Закарпаття 1944-1950 рр., Ужгород : Ужгородський Національний Унiвеситет / Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja 1944–1950. Užhorod : Užhorodskij nacional'nyj universytet, 2018. S. 77.
- ²² Text dohody viz AMORT, Čestmír (ed.): *Na pomoc československému lidu*. Praha : ČSAV, 1960, dok. 162, s. 329–331, též: *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*. Díl 4, sv. 2, Praha : Academia 1984, dok. 59. S. 91–93.
- ²³ Němeček J., Nováčková H., Šťovíček I., Tejchman M. *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*. Dokumenty. Díl 2. Červenec 1953–březen 1945. Praha : SÚA, 1999, dok. 138. S. 316.
- ²⁴ Tamtéž, dok. 160. S. 350.
- ²⁵ Tamtéž, dok. 152. S. 338. Dok. 154. S. 342. Dok. 159. S. 348–349.
- ²⁶ Tamtéž, dok. 161. S. 351. Dok. 162. S. 353–354. Dok. 165. S. 359–360. Dok. 169. S. 364.
- ²⁷ Šljachom Žovtnja VI. S. 5–6; Encyklopedija istoriji... S. 356.
- ²⁸ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 91. Jména členů ÚV viz tamtéž.
- ²⁹ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi. S. 424–425, 429.
- ³⁰ Text rezoluce viz Šljachom Žovtnja VI., dok. 41. S. 62.
- ³¹ Konečný S. Národní rada Zakarpatskej Ukrajiny a Ukrajinská národní rada Prjaševčiny : komparativna analýza. In: Gajdoš M., Konečný S., Šmigel' M. (Eds.). *Národní rady v regione Karpát*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. S. 72.
- ³² Zakarpattja... S. 274. Manifest byl publikován opakovaně: viz např. Šljachom Žovtnja, VI., dok. 51, s. 78–80; též Narysy istorij Zakarpattja. S. 596–597.
- ³³ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja... S. 92–93.
- ³⁴ Zakarpattja... S. 274.
- ³⁵ DAZO, f. R-14, op. 1, delo 11, ark. 4. Reprodukce původního plakátu Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 97. viz
- ³⁶ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 99. Ivan Pop svoje mínění o ruském původu manifestu vyjádřil v článku Режисери і статисти, Карпатський край / Režysery i statysty, Karpats'kyj kraj 1995, № 1–4. Tento časopis jsem neměl k dispozici.
- ³⁷ Konečný S. Národní rada Zakarpatskej Ukrajiny. S. 77. Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja. S. 100.
- ³⁸ Šmigel' M. Ukrajinská národní rada Prjaševčiny a hnutie za pričlenenie severovýchodního Slovenska k sovietskej Ukrajině. In: Gajdoš M., Konečný S., Šmigel' M. *Národní rady v regione Karpát*. S. 103.
- ³⁹ Príměří mezi Spojenci a Maďarskem bylo podepsáno 20. ledna 1945 v Moskvě. Za prozatímní maďarskou vládu je podepsal její předseda genplk. Béla Miklós. Podle podmínek príměří se měla maďarská armáda ihned stáhnout na trianonské hranice. Velká část maďarského území byla ovšem v té době ještě pod kontrolou Szálasiho a německých vojsk, takže bez ohledu na príměří boje pokračovaly.
- ⁴⁰ Markus V. L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944–1945. Louvain : Centre Ukrainien d'études en Belgique, 1956. S. 46–47.
- ⁴¹ Hubený D. Otázka budoucí příslušnosti Podkarpatské Rusi za druhé světové války. In: Аркасівські читання. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв 11–12 квітня 2014 р., МНУ імені В. О. Сухомлинського 2014. С. 48.

⁴² Tamtéž.

⁴³ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních, Díl 2, dok. 168. S. 362–363; Šjachom Žovtnja, VI., dok. 59. S. 90–91.

⁴⁴ Tamtéž. S. 363, pozn. č. 1 pod čarou.

⁴⁵ Šjachom Žovtnja, VI., dok. 58. S. 89–90.

⁴⁶ Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi... S. 431.

⁴⁷ Miščanin V. Radjanizacija Zakarpattja, dok. 3. S. 509.

⁴⁸ Šljachom Žovtnja, VI., dok. 57. S. 88–89.

⁴⁹ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních, Díl 2, dok. 169. S. 365.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ Do Londýna byla tato delegace vyslána povstaleckou Slovenskou národní radou, aby jednala s prezidentem Benešem a exilovou vládou o státoprávním postavení Slovenska. Po porážce Slovenského národního povstání se delegace již nemohla vrátit na Slovensko a odcestovala do Moskvy.

⁵² Němeček J. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních..., Díl 2, dok. 196. S. 406.

⁵³ Tamtéž, dok. 197. S. 409.

⁵⁴ Tamtéž, dok. 202. S. 417–418. Srv. též dodatek ke zprávě tamtéž, dok. 203. S. 419–420.

⁵⁵ Tamtéž, dok. 204. S. 421.

⁵⁶ Hubený D. Otázka budoucí příslušnosti Podkarpatské Rusi za druhé světové války... S. 50.

⁵⁷ Předmětný rozhovor Beneše se Stalinem se odehrál 18.12.1943. Podle zápisu z jednání pořázeného vyslancem Zdeněkem Fierlingerem Beneš odstoupení Podkarpatské Rusi nenabízel, ale řekl, že je třeba „v kulturních věcech přizpůsobiti Podkarpatskou Rus k ostatní Ukrajině“. Viz Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy..., 2. díl, dok. 69. S. 179.

⁵⁸ Text dopisu v ruštině viz Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy..., 2. díl, dok. 228. S. 470–471. K okolnostem dopisu viz též dok. 231, s. 474–475, dok. 232. S. 475–476.

⁵⁹ Němeček J., Dejmek J., Kuklík J., Němečková-Králíková D., Sovilj M. Dokumenty československé zahraniční politiky. Československá zahraniční politika po osvobození 1945 (dále jen: DČSZP 1945). Praha : Historický ústav AV ČR, 2022. S. 175, pozn. 3.

⁶⁰ Tamtéž. O obsahu poselství jej informoval československý velvyslanec v Moskvě Zdeněk Fierlinger teprve 20. února 1945.

⁶¹ Němeček J. a kol: Československo-sovětské vztahy... 2. díl, dok. 236. S. 482–483.

⁶² Beneš zde převzal argumenty českých rusofilů Karla Kramáře a Václava Klofáče. Ve svém projevu v Užhorodu počátkem května 1934 Beneš přítom „mandátní teorii“ jednoznačně odmítl a tvrdil, že Podkarpatská Rus je pevnou a trvalou částí republiky.

⁶³ Po válce zmocněnec pro výměnu slovenského a maďarského obyvatelstva Daniel Okáli (KSS) vystoupil s informací, kterou pak publikoval 30. 7. 1946 deník *Národná obroda*, že československá a sovětská vláda rokují o přesídlení všech Ukrajinců (Rusínů) z východního Slovenska do SSSR výměnou za Slováky z Ukrajiny. Okáliho vystoupení vyvolalo velké pobouření a protesty Rusínů na Slovensku. Situaci musel uklidňovat místopředseda vláda Viliam Široký, který prohlásil Okáliho tvrzení za neopodstatněné. Viz: Furmanik M., Pavlis J., Staňová-Michalková M., Števík M. Dejiny Rusínov na Spiši. Spišská Nová Ves : Múzeum Spiša, 2020. S. 125.

⁶⁴ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních... 2. díl, dok. 248. S. 506–507. Ruský zápis jednání Beneše s Molotovem o Podkarpatské Rusi 21.3.1945 viz: Волокитина Т. et. al. (Eds.). Восточная Европа в документах российских

архивов. Том 1 1944–1948 (VEDRA 1). Москва–Новосибирск : Сибирски хронограф, 1997, dok. 54. S. 176–177.

⁶⁵ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy, 2. díl, dok. 253. S. 520–523, ruský zápis VEDRA 1, dok. 55. S. 183–185.

⁶⁶ Němeček J. a kol. Československo-sovětské vztahy..., 2. díl., dok. 258. S. 526–527.

⁶⁷ Tamtéž. S. 527 (pozn. č. 3).

⁶⁸ Šmigel' M. Ukrajinská národní rada Prjaševščiny a hnutie za pričlenenie severovýchodního Slovenska k sovietskej Ukrajině. S. 106.

⁶⁹ Tamtéž. S. 111.

⁷⁰ K tomu viz: Gajdoš M. Snaha o zjednotenie Marmaroštiny so Zakarpatskou Ukrajinou v roku 1945 — lokálny experiment? In: Gajdoš M., Konečný S., Šmigel' M. Národné rady v regióne Karpát. S. 84–101.

⁷¹ Problém československo-polského sporu o Těšínsko a snaha Československa získat Kladsko, Glubčicko a Ratibořsko, tj. zemí, která do roku 1945 patřilo Německu, ale byla již v létě 1945 odevzdána sovětskou armádou Polsku, se vymyká rámci této knihy.

⁷² DČSZP 1945, dok. 59, s. 172–174.

⁷³ VEDRA 1, dok. 77, s. 176–177.

⁷⁴ DČSZP 1945, dok. 85, s. 241, srv. též DČSZP 1945, s. 251, pozn. 1.

⁷⁵ Tamtéž, dok. 89. S. 247–249.

⁷⁶ Text smlouvy ve slovenštině, ruštině a ukrajinštině byl publikován 21. 10. 1946 v částce 81 Sbírky zákonů a nařízení pod číslem 186/1946 Sb.

⁷⁷ Viz mapu připojenou ke smlouvě.

⁷⁸ URL: https://sk.wikipedia.org/wiki/Veľké_Slemence (cit. 29.3.2025).

⁷⁹ Zakarpattja. S. 283.

⁸⁰ Ursíny J. Z mójho života. Praha : Ústav T. G. Masaryka — Martin : Matica slovenská, 2000. S. 74.

⁸¹ DČSZP 1945, s. 251, pozn. 2 pod čarou.

⁸² Těšnopisecké zprávy o schůzích Prozatímního národního shromáždění, 10. schůze, 22.11.1945. URL: <https://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/010schuz/s010002.htm> (cit. 11.1.2025). Ústavný zákon zo dňa 22. novembra 1945 a Zakarpatskej Ukrajině a úprave štátnych hraníc so Sväzom sovietských socialistických republík. Sbíрка zákonov a nařízení republiky Československé, částka 2 z 2. ledna 1946, s. 121, č. 2/1946 Sb.

⁸³ Ursíny J. Z mójho života. S. 75–76.

⁸⁴ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg 776, č. 2665/B/45.

⁸⁵ Ursíny J. Z mójho života. S. 76.

⁸⁶ Podle této dohody mohli Češi a Slováci — občané SSSR z oblasti někdejší volyňské gubernie optovat pro československé občanství a přestěhovat se do Československa a českoslovenští občané ruské, ukrajinské a běloruské národnosti mohli optovat pro sovětské občanství a přestěhovat se do SSSR. K tomu viz: Šmigel' M., Tišliar P. a kol. Migračné procesy Slovenska (1918–1948). Banská Bystrica: Belianum - Univerzita Mateja Bela, 2014. S. 480–481.

⁸⁷ VI. nař. č. 61/1945 Sb. Nařízení se opíralo o dekret prezidenta republiky č. 60/1945 Sb. o přípravě opce. Dekret i nařízení byly uveřejněny 1. 9. 1945 v částce 28 Sbírky zákonů a nařízení.

⁸⁸ Zakarpattja... S. 283.

⁸⁹ Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), depeše došlé (Moskva), tg. 782, č. 1/B/46. Srv. vládní nařízení č. 21/1946 Sb. ze dne 5. 2. 1946.

⁹⁰ Zakarpattja... S. 283.

⁹¹ Šmigel' M., Tišliar P. a kol. Migračné procesy... S. 438.

- ⁹² AMZV, depeše došlé (Moskva), Kašpárkúv tg. č. 734/dův z 19. 8. 1947.
- ⁹³ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg. 1317/dův, č. 3707/B/1947.
- ⁹⁴ AMZV, depeše došlé (Moskva), č. 189/B/48, 20.1.1948.
- ⁹⁵ Polišíenská M. *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Praha–Bratislava: Libri — ÚPN, 2006. S. 245.
- ⁹⁶ Zakarpattja... S. 283.
- ⁹⁷ Pop I. *Dějiny Podkarpatské Rusi...* S. 439.
- ⁹⁸ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg. Horák 789, č. 2940/B/46.
- ⁹⁹ AMZV, depeše došlé (Moskva), tg. 59/dův, č. 231/B/48.
- ¹⁰⁰ AMZV, depeše došlé (Moskva), č. 665/B/48.
- ¹⁰¹ ANTM, Úradný cestovný poriadok Republiky československej platný od 5.12.1945, tab. 37d, s. 351. V prosinci 1945 ovšem byla již hranice uzavřena. Dá se předpokládat, že rozsah dopravy byl připravován s několikaměsíčním předstihem (a tedy ještě před uzavřením hranice) a refleктоval tehdejší potřebu.
- ¹⁰² Худіш П. Варіативність міграційних сценаріїв, як повсякденний досвід закарпатських євреїв, котрі вижили в Голокості/Chudiš P. Variantnist' migracijnych scenarijv, jak povsjaždennyj dosvid yakarpats'kych everejv. In: Hubený D. (ed). *Čtvrt století spolu...* S. 462.
- ¹⁰³ Pop I. *Dějiny Podkarpatské Rusi*. S. 439.
- ¹⁰⁴ Zakarpattja... S. 283.

REFERENCES

1. *Arkasivski chytannia. Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktyčnoj konferetsii*. (2014). Mykolaiv: MHU imeni B. O. Cukhomlyns'koho [in Ukrainian].
2. Beneš, E. (1947). *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství*. Praha : Orbis [in Czech].
3. Furmanik, M., Pavlis, J., Staňová-Michalková, M., & Števík, M. (2020). *Dejiny Rusínov na Spiši*. Spišská Nová Ves : Múzeum Spiša [in Czech].
4. Gajdoš, M., Konečný, S., & Šmigel', M. (Eds.). (2013). *Národné rady v regióne Karpát*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].
5. Markus, V. (1956). *L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944–1945*. Louvain : Centre Ukrainien d'études en Belgique [in French].
6. Miščanin, V. (2018). *Radjanizacija Zakarpattja 1944–1950*. Užhorod : Užhorodskij nacional'nyj universytet [in Ukrainian].
7. Němeček, J., Dejmek, J., Kuklík, J., Němečková-Králíková, D., & Sovilj, M. (2022). *Dokumenty československé zahraniční politiky. Československá zahraniční politika po osvobození 1945*. Praha: Historický ústav AV ČR [in Czech].
8. Němeček, J., Nováčková, H., Šťoviček, I., & Tejchman, M. (Eds.). (1998). *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl I.: březen 1939–červen 1943*. Praha : Státní ústřední archiv [in Czech].
9. Němeček, J., Nováčková, H., Šťoviček, I., & Tejchman, M. (1999). *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 2. Červenec 1953–březen 1945*. Praha : SÚA [in Czech].
10. Polišíenská, M. (2006). *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Praha–Bratislava: Libri — ÚPN [in Czech].
11. Pop, I. (2005). *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha : Libri, 2005 [in Czech].
12. Pop, I. (2008). *Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha: Libri [in Czech].
13. *Šljachom Žovtnja. Zbirnyk dokumentiv*. (1965). Užgorod [in Ukrainian].

14. Šmigel, M., Tišliar, P. a kol. (2014). *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*. Banská Bystrica: Belianum — Univerzita Mateja Bela [in Slovak].
15. Štemenko, S.M. (1974). *Generální štáb za války. Kniha druhá*. Praha: Naše vojko [in Czech].
16. Táborický, E. (1947). *Pravda zvítězila*. Praha : Družstevní práce [in Czech].
17. Ursíny, J. (2000). *Z môjho života*. Praha : Ústav T. G. Masaryka — Martin: Matica slovenská [in Czech].
18. Volokitina, T. et. al. (Eds.). (1997). *Vostochnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov*. (Vol. 1). Moskva–Novosibirsk : Sibirski hronograf [in Russian].

Received: 8.07.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.